

<https://doi.org/10.32402/hygiene2021.71.003>

УДК 614:001:930.24

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ГІГІЄНІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ (до 90-річчя ДУ «ІГЗ НАМНУ»)

*Савіна Р.В., Мельченко Ю.В., Коркач В.С., Новохацька С.М., Мартищенко Н.В.
ДУ «Інститут громадського здоров'я ім. О.М. Марзєєва НАМНУ», м. Київ*

В статті висвітлено шляхи формування гігієнічної науки в Україні та роль прогресивних медиків у становленні та розвитку її напрямків, від часів Гіппократа до сьогодення. Роботи, виконані в 20-х роках санітарними лікарями, мали величезне значення для проведення подібних робіт у майбутньому та сприяли впровадженню гігієнічних принципів у практику охорони здоров'я.

Проаналізовано роботи санітарних лікарів та видатних лікарів-практиків різної спеціалізації – хірургів, терапевтів, інфекціоністів та інших: це роботи з вивчення забруднення повітря, стічних вод, житлово-побутових умов та інші, що сприяли впровадженню профілактичного спрямування в охорону здоров'я; роль та значення Харківського медичного товариства в популяризації гігієнічних ідей. Висвітлено перші санітарні обстеження міст і сіл, результати яких стали першими науковими публікаціями з питань гігієни.

PREREQUISITES FOR THE ORIGIN OF HYGIENIC SCIENCE IN UKRAINE (to the 90th anniversary of SI «IPH NAMSU»)

*R.V. Savina, Yu.V. Melchenko, V.S. Korkach, S.M. Novokhatska, N.V. Martyshchenko
State Institute «O.M. Marzheiev Institute for Public Health NAMSU», Kyiv*

The article highlights the ways of formation of hygienic science in Ukraine and the role of progressive physicians in the formation and development of its areas, from the time of Hippocrates to the present. The work done by health physicians in the 1920s was of great importance for similar work in the future and contributed to the introduction of hygienic principles in health care practice.

The works of sanitary doctors and prominent practitioners of various specializations – surgeons, therapists, infectious diseases specialists and others are analyzed: these are works on the study of air pollution, wastewater, living conditions and others that contributed to the introduction of preventive measures in health care; the role and importance of the Kharkiv Medical Society in the popularization of hygienic ideas. The first sanitary inspections of towns and villages, the results of which became the first scientific publications on hygiene, are highlighted.

Актуальність. Історія розвитку гігієнічної науки, як і будь-якої іншої, має свої особливості і знання здобутків попередників, їх досвіду і помилок, є вкрай важливим для сучасного покоління науковців.

Метою цього дослідження було виявити витоки виникнення, становлення і розвитку гігієни, як наукової дисципліни в Україні.

Об'єкти та методи дослідження. Історико-гігієнічний аналіз науково дослідних робіт з проблем гігієни і шляхів її формування. Проведено історико-бібліографічний пошук, системний аналіз досліджень з гігієни за ХХ століття.

Результати дослідження. Гігієна, як самостійна галузь наукових знань, пройшла складний шлях формування. Вперше вона виникла як загальна гігієна, в подальшому, з роз-

ширенням кола проблем та об'єктів навколишнього середовища, які потребували вивчення, набули розвитку такі дисципліни, як комунальна гігієна, гігієна праці, гігієна харчування, гігієна дітей та підлітків, військова гігієна, радіаційна гігієна та інші.

Перше наукове обґрунтування гігієни отримала ще в 400 році до нашої ери в творах Гіппократа, де було вперше сформульовано вчення про «середовище» та думка про необхідність розглядати людину у зв'язку з навколишнім світом.

Проте, виникнення гігієни як науки багато авторів пов'язують з іменем Галена (131-200 рр. нашої ери) [1].

Авіценна серед причин виникнення багатьох хвороб у першій книзі «Канон лікарської науки» виділяє немало чинників навколишнього середовища. Наприклад, детально розглядає питання про «гарне повітря», місце проживання, якість води, питання гігієни харчування [2].

М.Б. Коростельов (1996), проаналізувавши шляхи пізнання впливу різних чинників на здоров'я людини, виділяє чотири періоди в історії розвитку гігієни. Це: I-й період – народна гігієна (до X століття), коли медико-гігієнічна практика людей проявлялась у звичаях та традиціях народу, спрямованих на охорону здоров'я; II-й період – емпіричної гігієни (з X по XIX століття), для якої характерним є спостереження як основний метод пізнання; III-й період автор визначає як період експериментальної та соціальної (громадської) гігієни (60-і роки XIX століття – 20-і роки XX століття), в основі якого лежить експеримент та систематичний соціал-гігієнічний аналіз; початок IV-ого періоду автор відносить до 20-х років XX століття та визначає його як гігієну поглиблених досліджень та точних регламентацій [3].

Перші гігієнічні заходи в Російській імперії отримали розповсюдження ще за часів Івана Грозного. Багато уваги санітарно-попереджувальним заходам приділяли Петро I та Катерина II [4].

У лютому 1905 р. Харківське медичне товариство після розгляду пропозицій Пироговського товариства про необхідність зміни умов життя народу створило ряд комісій для вивчення питань лікарсько-санітарної справи. У повідомленнях з цього питання описувались «картини слабкого розвитку санітарії», «поганого харчування населення» та «повітряного голодування». Таким чином, Харківське медичне товариство одне з перших в Україні взяло на озброєння ідеї наукового підходу для вирішення питань санітарного благополуччя народу.

У 60-і роки XIX століття в Німеччині почали формуватися наукові основи гігієни. Її фундамент був закладений Максом Петтенкофером. Першими учнями М. Петтенкофера були В.А. Суботін, А.І. Якобій та А.П. Доброславін.

Наукова робота в галузі гігієни в дореволюційній Україні проходила головним чином на медичних факультетах університетів у Києві, Харкові, Одесі та в окремих бактеріологічних інститутах. Особливий внесок в її розвиток внесли видатні гігієністи та санітарні лікарі А.П. Доброславін, Ф.Ф. Ерісман, Г.В. Хлопін, В.А. Суботін, П.Н. Діатропов, М.І. Тезяков, С.М. Ігумнов та інші.

У розвитку гігієнічних знань велику роль зіграли не тільки вчені-гігієністи та санітарні діячі, але і прогресивні вчені інших медичних спеціальностей, які розуміли виключно важливе значення профілактичних питань у запобіганні розвитку захворювань [6].

Умови, які склалися у Російській імперії у другій половині XIX століття, викликали необхідність організації системи державного санітарного нагляду, розвитку гігієнічної науки та підготовки фахівців у цій галузі.

М.І. Пирогов, працюючи на посаді попечителя Київського навчального округу (1858-1861), постійно відзначав провідну роль профілактичної медицини.

Серед зачинателів та пропагандистів санітарно-гігієнічного напрямку в медицині початку 60-х років були анатом О.П. Вальтер та патолог Н.А. Хржонщевський, які відстоювали значення гігієни як науки, здатної вирішувати питання боротьби з високою захворюваністю, епідеміями та смертністю населення. Як голова Товариства київських лікарів Н.А. Хржонщевський у 1887 р. поставив питання про відкриття при Товаристві санітарно-гігієнічної станції, що сприяло вирішенню питання про відкриття в 1891 р. Київської міської санітарної станції.

До цього процесу доклав свої зусилля і В.А. Суботін – вчений-педагог, організатор і керівник кафедри гігієни Київського університету Св. Володимира (1871-1893).

На той час громадська та наукова думка все ближче наближалась до розуміння пріоритетної ролі профілактичної медицини в охороні здоров'я населення. Гарна освіта та стажування за кордоном, де він освоїв методику дослідження води, ґрунту та повітря, вивчив основи епідеміології та профілактики інфекційних захворювань, були світоглядною основою для проведення наукових та натурних досліджень з гігієни. В.А. Суботін вперше науково обґрунтував необхідність санітарної очистки міст. Він брав активну участь у проведенні ряду заходів, спрямованих на поліпшення санітарного стану Києва, разом з іншими професорами університету очолив боротьбу з епідемією тифу в київських тюрмах [7].

У 1882 р. В.А. Суботін надрукував перший у Росії підручник з гігієни «Краткий курс гигиены».

На початок ХХ століття намітилась явна тенденція до диференціації гігієнічних знань, формуванню самостійних напрямів. Цьому певною мірою сприяло введення приват-доцентських курсів з епідеміології та статистики. Першим у 1903 р. у Київському університеті ці курси почав читати А.В. Корчак-Чепурківський, який протягом ряду років очолював санітарне бюро Київської міської управи. Науковий інтерес А.В. Корчак-Чепурківського більше стосувався питань соціальної гігієни, а саме – дослідження санітарного стану населення та організації санітарно-протиепідемічних заходів.

Паралельно з ним приват-доцентський курс в університеті читав А.П. Скворцов. Як керівник санітарного відділу Київської земської управи він брав активну участь у розробці методів знезараження дніпровської води та в інших санітарно-гігієнічних заходах, що мало особливе значення для боротьби з епідеміями холери [8].

Після 1917 р. в Україні гігієна як наука набула свого особливого розвитку, що було пов'язано з важкими санітарними наслідками І-ї світової та громадянської воєн. Україна, як і вся Росія, була охоплена епідеміями. Було зруйновано багато міст та сіл, порушено норми харчування населення, в плачевному стані знаходились об'єкти комунального благоустрою, водопостачання, каналізація тощо. Санітарні наслідки війни стискали країну залізними лещатами. Одна за іншою прокочувались хвилі епідемій висипного, черевного, поворотного тифів, холери та інших інфекцій. В Україні за 4 роки пандемії на паразитарні тифи перехворіло близько 10 млн. осіб, а померло від них не менше 750 тисяч.

Пізніше в 1927 р. у статті «Епоха великих епідемій 1920-1922 гг.» О.М. Марзеєв, який організував і провів протиепідемічні заходи, напише: «Медицинский персонал месяцами не получал какой либо зарплаты, не получал одежды, питался скудным пайком, работал безо всякого кодекса труда, без всякого страха и даже осторожности. Люди шли работать в наиболее опасные очаги и неминуемо заражались. Во всей мировой истории медицины мы не найдем другого такого примера героического, самоотверженного и бескорыстного служения медицинского персонала» [9].

На початку 1919 р. було створено Наркомздоров'я УРСР, при якому було організовано санітарно-епідеміологічний відділ. Повсюди створювались робочі комісії з боротьби за чистоту та санітарний порядок. Проте санітарної організації як системи ще не існувало.

У 1922 р. на III Всеукраїнському з'їзді бактеріологів, епідеміологів та санітарних лікарів О.М. Марзеєв виступив з проектом побудови санітарної організації в Україні. Проект був схвалений з'їздом, а О.М. Марзеєва було обрано на посаду завідувача санепідвідділу Наркомздоров'я України [10].

01.06.1923 г. було прийнято декрет Раднаркому УРСР «Про санітарні органи республіки», який мав важливе значення для всіх галузей гігієни. Цим декретом було визначено завдання санітарних органів, вказано їх права та обов'язки, встановлено порядок прийняття обов'язкових санітарних постанов, а також сформульовано організаційні принципи проведення санітарних та протиепідемічних заходів.

У той час санітарна організація поставила перед собою завдання вивчити фактичний стан республіки, житлові умови та санітарний побут населення. Це був один з перших науко-

во-практичних кроків молодій санітарній організації України. «Произведенные санитарные обследования, – писал академик Д.К. Заболотный, – представляют огромную ценность и могут служить показательным образом, как производить подобные исследования и дальше».

Багато уваги було приділено й іншим питанням гігієни: вивченню водопостачання та очистки стоків, що сприяло появі 29 липня 1925 р. Постанови РНК УРСР, якою вперше регламентувався спуск стічних вод у водойми. Багато було зроблено в галузі гігієнічних основ проектування та типізації медико-санітарних закладів. Багато робіт у 1920-1924 роках було присвячено вивченню та опису житлово-побутових умов українського села, організацію та проведення яких взяли на себе О.М. Марзєєв та С.А. Томілін, а також найстарший санітарний лікар А.В. Гліко.

На з'їздах та санітарних нарадах працівники санітарної організації ставили питання санітарного обстеження та боротьби з інфекціями, відбудови та благоустрою зруйнованих війною міст. Започатковане житлове будівництво потребувало організації попереджувального та поточного санітарного нагляду.

Ці питання було обговорено на II Всеукраїнській Санітарній нараді. Після проведення наради санітарна організація України стала переходити від протиепідемічної до санітарної роботи, що стало зародженням попереджувального санітарного нагляду [11].

У жовтні 1927 р. на VI Всеукраїнській Санітарній нараді О.М. Марзєєв висуває і практично втілює ідею санітарної станції як нової форми організації санітарно-протиепідемічної служби республіки.

Вагома заслуга в становленні гігієнічної науки належала С.А. Томіліну – видатному вченому та організатору охорони здоров'я, який брав активну участь у розробці методики та в узагальненні матеріалів обстеження. Зокрема, саме санітарне обстеження 26 округів України 1923 року знайшли своє відображення в книзі С.А. Томіліна «Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни» (1924 р.). Цю роботу прийнято вважати першою колективною роботою українських санітарних лікарів [12].

У подальшому цілеспрямованою, плановою та систематичною науково-дослідною роботою в Україні зайнялись ряд науково-дослідних закладів. Перші роботи, виконані в 20-х роках санітарними лікарями, мали величезне значення для проведення подібних робіт у майбутньому та сприяли впровадженню гігієнічних принципів у практику охорони здоров'я.

Виключне значення для становлення та розвитку гігієнічної науки мали так звані водопровідні та санітарно-технічні з'їзди, одинадцять з яких пройшли ще до 1917 року. І хоч спочатку вони носили чисто технічний характер, проте на них все частіше обговорювались гігієнічні питання. Остаточо питання про доцільність участі Наркомздоров'я у розгляді проектів великих санітарно-технічних споруд було вирішено на XII Всеросійському водопровідному та санітарно-технічному з'їзді в 1922 році. На XIV з'їзді, який відбувся в 1927 р. в Харкові, особливий інтерес викликала доповідь О.М. Марзєєва «Санитарное состояние Украины», яка стимулювала з'їзд у прийнятті розгорнутої програми дій з поліпшення санітарного стану міст у країні. З'їзд визначив роль санітарних органів у вирішенні санітарно-технічних та гігієнічних питань.

Плідною була в Україні робота з вивчення стічних вод. Їх вивченню були присвячені роботи практичних санітарних лікарів: Л.І. Рубенчика про мікробіологічне дослідження вод одеських полів зрошення та міських стічних вод; А.М. Іздебського – вивчення стічних вод цукрових заводів; А.Н. Ноневича та О.М. Черевко – вивчення стічних вод цукрових та спирто-горілчаних заводів на Сумщині (1929 р.) [13].

Цінним внеском у розвиток гігієни стали роботи професора С.С. Аглицького, який у 1923 році опублікував монографію «Современные способы очистки сточных вод». Це була одна з перших в Радянському Союзі капітальних робіт, присвячених питанням очистки стічних вод.

Спроби боротьби із забрудненням повітря міст промисловими викидами мали місце ще у 1913 році, коли головний лікарський інспектор Міністерства внутрішніх справ представив у Державній думі законопроект «О санитарной охране воздуха, почвы и воды». Початок

планомірної роботи щодо цього питання було покладено лише в кінці 20-х років. Саме в цей період, коли спостерігався бурхливий розвиток промисловості, саме життя поставило питання санітарної охорони атмосферного повітря на перший план.

Перші роботи з дослідження повітря були опубліковані у 1927 році в «Днепропетровском медицинском журнале». Це роботи Л.М. Горовиць-Власової «Дослідження снігу як показника ступеня забруднення повітря» і робота Д.С. Гольберга та Р.М. Богусловской «Санітарне дослідження в лабораторіях м. Катеринослава». Що стосується вивчення забруднення атмосферного повітря промисловими викидами, пріоритет у цьому питанні належить В.А. Углову – учню Г.В. Хлопіна, який у 1927 році очолив кафедру гігієни у Харківському медичному інституті. Саме він вперше в Україні розпочав роботу з вивчення забруднення повітря [14].

Це були перші науково-практичні кроки санітарної організації, спрямовані на оздоровлення населених місць. Вони були тією базою, на якій пізніше і було розгорнуто науково-дослідну роботу.

На початок 30-х років санітарна організація України мала досить густу мережу науково-дослідних інститутів: бактеріологічних – 5; протозойних – 1, гігієни праці – 4, гігієни харчування – 3.

Харківський бактеріологічний інститут, створений у 1926 році за ініціативою Наркомздоров'я УРСР, прийнято вважати першим науковим осередком у галузі комунальної гігієни в Україні. У 1931 році на базі санітарно-гігієнічного відділу Українського інституту охорони здоров'я і було організовано Український інститут комунальної гігієни.

Таким чином, у становленні та розвитку гігієнічної науки та санітарної практики брали участь світлі уми різних епох та народів, представники різних наукових напрямів, і не тільки медичних. Ще задовго до створення науково-дослідних інститутів гігієни в Україні санітарна організація молодого республіки досягла певних успіхів у вирішенні різних питань охорони навколишнього середовища, очистки та благоустрою міст та селищ. У цьому є безперечна заслуга особисто Олександра Микитовича Марзєєва, а також рядових санітарних працівників, багато з яких пізніше стали відомими вченими в галузі гігієнічної науки [15].

Наразі гігієна являє собою широко диференційовану науку зі своєю стратегією та методологією, що дає можливість захистити організм людини від шкідливого впливу чинників навколишнього середовища і запобігти хворобам та епідеміям, тому що майбутнє належить медицині профілактичній!

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулаев А.А., Исхаков В.Н. Истоки гигиенической науки. Актуальные вопросы гигиены и проф. патологии в условиях научно-технич. прогресса: Тез. докл. конф. Ташкент, 1980. С. 317-318.
2. Атабаев Ш.Т., Бабаходжаев Н.К., Ильинский И.И. Гигиенические взгляды Абу Али Ибн-Сины: (К 1000-летию со дня рождения). Гиг. и сан. 1979. №12. С. 36-40.
3. Коростелев Н.Б. Четыре периода в истории отечественной гигиены. Гиг. и сан. 1996. №4. С. 45-48.
4. Нуштаев И.А. История Российской медицины: Учеб. пособие. Саратов, 1995. С. 37-47.
5. Харьковское медицинское общество 1861-1911 гг. Очерки его пятилетней деятельности. Под ред. С.Н. Игумнова. Харьков: Типография и литография М. Зильберберга и С-вья, 1913. 539 с.
6. Кошкин М.Д. Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. Киев, 1962. Т. 1. С. 261-279.
7. Кошкин М.Д. Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. Киев, 1962. Т. 1. С. 261-279.
8. Макаренко И.М. Материалы о развитии гигиены на Украине: Автореф. дисс. канд. мед. наук. К., 1964. 20 с.
9. Марзеев А.Н. Эпоха великих эпидемий 1920-1922. Проф. мед. 1927. №11. С. 13-27.

10. Марзеев А. III Всеукраинский Санитарный Совет (22-24 апреля 1924 г., Киев). Проф. мед. 1924. №5-6. С. 152-155.
11. II Всеукраинский Санитарный Совет. Проф. мед. 1923. №5-6. С. 188-193.
12. Томилин С.А. Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни. Х., 1924. 104 с.
13. Ноневич Г.М., Черевко О.М. До питання про спадні води та покидь гуралень. Проф. мед. 1929. №8. С. 55-64.
14. Калужный Д.Н. Вопросы охраны атмосферного воздуха на гигиенических съездах и конференциях. Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР. К.: Госмедиздат УССР, 1959. С. 149-158.
15. Савіна Р. В. Формування та розвиток гігієни навколишнього середовища в Україні та обґрунтування перспективних напрямків гігієнічної науки на сучасному етапі: автореф. дис. ... д-ра мед. наук: 14.02.01 - Гігієна та професійна патологія. К., 2005. 32 с.

REFERENCES

1. Abdulaev A.A., Ishakov V.N. Istoki gigenicheskoy nauki [The Origins of Hygienic Science]. In : Aktualnye voprosy gigeny i prof. patologii v usloviyakh nauchno-tekhnich. progressa: Tez. dokl. Konf [Topical Issues of Hygiene and Prof. Pathology in the Conditions of Scientific and Technical Progress: Abstracts. Report Conf.]. Tashkent. 1980 : 317-318 (in Russian).
2. Atabaev Sh.T., Babahodzhaev N.K., Ilinskiy I.I. Gigenicheskie vzglyady Abu Ali Ibn-Siny: (K 1000-letiyu so dnya rozhdeniya) [The Hygienic Views of Abu Ali Ibn-Sina: (To the 1000th Anniversary of his Birth)]. Gig. i san. 1979 ; 12 : 36-40 (in Russian).
3. Korostelev N.B. Chetyre perioda v istorii otechestvennoy gigeny [Four Periods in the History of Domestic Hygiene]. Gig. i san. 1996 ; 4 : 45-48 (in Russian).
4. Nushtaev I.A. Istoriya Rossiyskoy meditsiny: Ucheb. Posobie [History of Russian Medicine: Textbook]. Saratov. 1995 : 37-47 (in Russian).
5. Kharkovskoe meditsinskoe obshchestvo 1861-1911 gg. Ocherki ego pyatiletney deyatel'nosti [Kharkov Medical Society 1861-1911. Sketches of his Five-Year Activity]. S.N. Igumnov (ed.). Kharkov : Tipografiya i litografiya M. Zilberberga i S-vya. 1913 : 539 p. (in Russian).
6. Koshkin M.D. Materialy k istorii gigeny i sanitarii na Ukraine [Materials for the History of Hygiene and Sanitation in Ukraine]. Kiev. 1962 ; 1 : 261-279 (in Russian).
7. Koshkin M.D. Materialy k istorii gigeny i sanitarii na Ukraine [Materials for the History of Hygiene and Sanitation in Ukraine]. Kiev. 1962 ; 1 : 261-279 (in Russian).
8. Makarenko I.M. Materialy o razvitiy gigeny na Ukraine: Avtoref. diss. kand. med. nauk [Materials on the Development of Hygiene in Ukraine: Extended Abstract of Candidate's Thesis]. Kiev. 1964 : 20 p. (in Russian).
9. Marzeev A.N. Epokha velikikh epidemiy 1920-1922 [The Era of Great Epidemics 1920-1922]. Prof. med. 1927 ; 11 : 13-27 (in Russian).
10. Marzeev A. III Vseukrainskiy Sanitarnyy Sovet (22-24 aprelya 1924 g., Kiev) [III All-Ukrainian Sanitary Council (April 22-24, 1924, Kiev)]. Prof. med. 1924 ; 5-6 : 152-155 (in Russian).
11. II Vseukrainskiy Sanitarnyy Sovet [II All-Ukrainian Sanitary Council]. Prof. med. 1923 ; 5-6 : 188-193 (in Russian).
12. Tomilin S.A. Materialy o sotsialno-gigenicheskom sostoyanii ukrainskoy derevni [Materials on the Social and Hygienic State of the Ukrainian Village]. Kharkov. 1924 : 104 p. (in Russian).
13. Nonevych H.M., Cherevko O.M. Do pytannia pro spadni vody ta pokyd guralen [About the Question of Falling Waters and Leaving the Gurals]. Prof. med. 1929 ; 8 : 55-64 (in Ukrainian).
14. Kalyuzhnyy D.N. Voprosy okhrany atmosfernogo vozdukha na gigenicheskikh sezdakh i konferenciakh [Air Protection Issues at Hygienic Congresses and Conferences]. In : Materialy k istorii gigeny i sanitarnogo dela v USSR [Materials for the History of Hygiene and Sanitary Affairs in the Ukrainian SSR]. Kiev : Gosmedizdat USSR. 1959 : 149-158 (in Russian).

15. Savina R.V. Formuvannia ta rozvytok hihiieny navkolyshnoho seredovyshcha v Ukraini ta obgruntuvannia perspektyvnykh napriamkiv hihiienichnoi nauky na suchasnomu etapi : avtoref. dys. ... d-ra med. nauk : 14.02.01 – Hihiiena ta profesiina patolohiia [Formation and Development of Environmental Hygiene in Ukraine and Substantiation of Promising Areas of Hygienic Science at the Present Stage: Extended Abstract of Doctor's Thesis: 14.02.01 - Hygiene and Professional Pathology]. Kyiv. 2005 : 32 p. (in Ukrainian).

Надійшла до редакції / Received: 30.09.2021